

חיה גרץ רן. "חלוצות" 2001. שמן על בד. X2260 ס"מ

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם גיליון רביעי | דצמבר 2015

אורלי צרפתי | מנשים שקופות לנשים נוכחות: מאבקן של נשים חרדיות על ייצוגן
בכנסת ה-20¹

תקציר

בחירות 2015 יכנסו לדפי ההיסטוריה בשל מאבקן של נשים חרדיות לייצוג בכנסת, מאה שנים לאחר שנשללה מהן הזכות לשותפות. בצעד חסר תקדים, פוסט ספונטני ואנונימי שהתפרסם בפייסבוק בבחירות 2013 נגד הדרת נשים, הפך בבחירות 2015 לתנועת מחאה בפייסבוק של נשים חרדיות, שפעלה תחת השם: "לא נבחרות לא בוחרות" (ובקיצור: "לונלובו"). נשים המשתייכות לקבוצות שונות בחברה החרדית מחו נגד הדרתן מהמרחב הציבורי והצטרפו לדרישה, שהופנתה להנהגה הפוליטית הגברית, לייצוג במפלגות החרדיות. לצד תנועת המחאה התקשורתית שהלכה וצברה תהודה ציבורית, התבלטה רות קוליאן בעמדתה הרדיקלית, כשייסדה מפלגת נשים חרדית תחת הכותרת "ובזכותן - חרדיות עושות שינוי" וכשנאבקה באמצעים משפטיים בהדרת הנשים בעיתונות החרדית. הקמת "מועצת הנשים" של ש"ס היתה מוצא של פשרה נוכח תמיכתה של עדינה בר שלום בייצוג נשים במפלגה. שלוש היוזמות הן תוצר תהליכי שינוי בחברת הנשים החרדיות ומלמדות על כינונו של פמיניזם חרדי ועל צמיחתה של מנהיגות פוליטית של נשים חרדיות. מהממצאים עולה, כי על רקע מאפייניה הייחודיים של החברה החרדית ביחס למעמד האישה ולאמצעי התקשורת, שימש הפייסבוק פלטפורמה ליצירת שיח אלטרנטיבי לשיח ההגמוני הקיים, תוך עקיפת הצנזורה והדרת הנשים בעיתונות החרדית, וכן כזירת פעולה אוטונומית לנשים להפצת מסרי המחאה. כינונה של קהילה וירטואלית של נשים, שניהלו דיאלוג בסוגיית מעמד האישה, תרמה לגיבושה של זהות פוליטית-פמיניסטית חרדית. שאיפתן של הנשים המנהיגות לחולל שינוי תודעתי בקרב כלל הנשים החרדיות אוצרת בתוכה פוטנציאל מהפכני לשינוי פניה של החברה החרדית.

ד"ר אורלי צרפתי חוקרת תקשורת ומרצה במכללה האקדמית עמק יזרעאל. מחקריה עוסקים באמצעי התקשורת בחברה החרדית ובסוגיות מגדר.

מילות מפתח: פמיניזם חרדי; "לא נבחרות לא בוחרות"; "ובזכותן"; מחאת פייסבוק; מועצת הנשים של ש"ס;

¹ המאמר הינו חלק ממחקר מקיף העוסק במחאת הנשים החרדיות ובצמיחת הפמיניזם החרדי בבחירות 2013 ו-2015. תודתי לעוזרת המחקר סיון גלר על הסיוע באיסוף הנתונים.

הקדמה

"התקווה היא נשק רב עוצמה, אפילו כאשר לא נותר דבר מלבדה"

נלסון מנדלה

כמאה שנים חלפו מאז ניטש בכל עוזו, בתקופת היישוב, המאבק על זכות הבחירה לנשים, ועד אשר הורם נס המאבק על ידי נשים חרדיות, שהעזו לדרוש ייצוג בכנסת ואף הקימו מפלגה משלהן. מאה שנים, בהן קולן של נשים חרדיות נאלם והושתק במרחב הציבורי לאחר שקיבלו, בהסכמה כפויה, את הדרתן המוחלטת מהמרחב הפוליטי ומתפקידי הנהגה בחברה הישראלית המתהווה.

סנונית ראשונה, שבישרה על השינוי, היתה תנועת המחאה בפייסבוק, אותה יזמה אסתי שושן בשלהי שנת 2012 לקראת הבחירות לכנסת ה-19. אל היוזמה חברה קבוצת נשים חרדיות שפעלה תחת הסיסמה "[לא נבחרות לא בוחרות](#)" (ובקיצור: "לונילובו").²

בדומה לתנועות מחאה אחרות, שפרצו לתודעה הציבורית באמצעות האינטרנט (ראו למשל, Breuer; 2012), גם במקרה זה, הרשת החברתית שימשה מצע נוח להתארגנות ולגיוס פוליטי של נשים. מחד גיסא, היא אֶפְשָׁרָה יצירת קשר והפצת מסרים חנים, בזמינות נוחה, בהשקעה מועטה יחסית של זמן ולעיתים אף באופן אנונימי, בקרב נשים המחוברות לפייסבוק ומאידך גיסא, אֶפְשָׁרָה עקיפת שומרי הסף הגבריים בתקשורת החרדית, כדוגמת "הוועדות הרוחניות".³ רשת הפייסבוק סיפקה פלטפורמה לגיבושה של קהילה וירטואלית, שיצרה שיח פוליטי אלטרנטיבי ובתוך כך כוננה זהות חרדית פמיניסטית חדשה.⁴

ככלל, הציבור החרדי והממסד הפוליטי לא תמכו ביוזמה, אולם חרף ההתנגדות, השפעתה ניכרה כעבור זמן קצר. תקדים ראשון בבחירות הארציות יצרה מפלגת "עם שלם" החרדית בראשות הרב חיים אמסלם, שהוקמה לאחר פרישתו מש"ס, עם שיבוצן של שלוש נשים בעשירייה הראשונה. הרב אמסלם הביע תמיכה פומבית בדרישת הנשים

---

² קמפיין מחאת הנשים בפייסבוק החל ב- 29.10.2012 ביוזמתה של אסתי שושן, אישה חרדית העוסקת בפרסום. חברו אליה אסתי רידר אינדורסקי, רחלי איבנבוים, מיכל צ'רנוביצקי וטלי פרקש. על נסיבות הקמת התנועה שנודעה בשם הקיצור "לונילובו" (לא נבחרות לא בוחרות) ראו [הרצאתה של אסתי שושן](#) ב- TED; [דף הפייסבוק של "לא נבחרות לא בוחרות"](#) וכן [דף הפייסבוק של מפלגת "ובזכותן"](#)

³ תפקידן של הוועדות הרוחניות הוא לפקח על המתפרסם בעיתונים. בפועל, הן משמשות כוועדות צנזורה לתכנים שאינם עומדים באמות המידה הראויות לציבור החרדי.

⁴ ראוי לציין את פעילותן של נשים חרדיות במספר פורומים באינטרנט, שהשיח בהם דן בסוגיות פמיניסטיות. פורומים סגורים אלה אפשרו לנשים חרדיות לקיים שיח פמיניסטי ובכך תרמו ליצירת תשתית תודעתית לשינוי.

החרדיות, אולם, למרבה הצער, המפלגה שחרתה על דגלה "לשלב נשים בחברה באופן שווה" לא עברה את אחוז החסימה.⁵

התארגנות מפלגתית ראשונה של נשים חרדיות היתה בבחירות המוניציפליות שהתקיימו ב-2013, משהחליטו נשים בעיר החרדית אלעד, למרות מכבש הלחצים שהופעל עליהן, לייסד לראשונה בישראל מפלגת נשים חרדיות. לתמיכה פומבית שמשמעותה מתן לגיטימציה זכו חברות מפלגת "[עיר ואם](#)" בראשות מיכל צ'רנוביצקי מעדינה בר שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של ש"ס.⁶

נשים חרדיות נוספות התמודדו בערים אחרות גם במסגרות שאינן מפלגתיות חרדיות: בטבריה, היתה אסתר והב⁷ לאישה הראשונה שהצהירה על כוונתה להתמודד לראשות העיר, אולם לבסוף הסירה את מועמדותה והתמודדה למועצת העיר; רות קוליאן, פעילה חברתית חרדית, התמודדה למועצת העיר פתח תקוה; מסדה פורת⁸ התמודדה למועצת העיר ירושלים; שירה ג'רג'י התמודדה בצפת. נשים חרדיות נוספות, שביקשו אף הן להתמודד בבחירות, הסירו את מועמדותן נוכח האיומים והביקורת הנוקבת שנמתחה עליהן ובשל החשש מההשלכות הצפויות על בני משפחתן. רחלי איבנבויים, חסידת גור ממאה שערים, אשר שובצה במקום השלישי בסיעת "הבית היהודי" בירושלים, החליטה לפרוש⁹ וכך גם מרלין וניג, חסידת בעלזא, שהיתה מועמדת למועצת העיר ירושלים במסגרת תנועת "התעוררות" החילונית.¹⁰

אמנם, מפלגת הנשים באלעד לא עברה את אחוז החסימה, אך עצם המעשה היה בו כדי לקרוא תיגר ולסמן פריצת דרך תקדימית, המערערים על גבולותיה התחומים של

---

⁵ גיא עזרא, הרב אמסלם: הגיע הזמן לשלב נשים במפלגת חרדיות, סרוגים, 7.12.15, ליאור שמם, "[הנשים החרדיות דורשות ייצוג בכנסת](#)" מאקו, 25.12.12: "הגיע הזמן לנשים החרדיות יהיה ייצוג במפלגות החרדיות, ואם הדבר מתנגש באידיאולוגיה שלהן – עדיין לא ניתן למנוע מהן להתמודד ברשימות אחרות [...]".
נוסיף עוד כי צביה גרינפילד, אישה חרדית, כיהנה כחברת כנסת מטעם מר"צ במשך כשלושה חודשים בשלהי הכנסת ה-17. בשל פעילותה הפוליטית וביקורתה על החברה החרדית נמתחה עליה ביקורת נוקבת.

⁶ שושי מילר, "הרבנית עדינה בר שלום: תומכת בתנועת עיר ואם באלעד", כיכר השבת, 20.10.13.

⁷ אסתר והב עלתה מברכה"מ לשעבר בסוף שנות העשרים שלה, מהנדסת כימיה וטכנולוגיה, בעלת תואר שני. עמדה בראש רשימת "התקווה לטבריה" והיתה לאישה הדתית הראשונה שהצהירה על כוונתה להתמודד לראשות עיר.

⁸ מסדה פורת, אישה חרדית, התמודדה על מקום במסגרת רשימת "אומץ לב" למועצת העיר ירושלים. גם היא נאלצה להתמודד עם איומים והטרדות מרגע הודעתה על הצגת מועמדותה. רשימת "אומץ לב" היא מפלגת נשים חדשה, על מפלגתית בראשות נעמי צור.

⁹ (ללא שם), "דורשות דמוקרטיה: הנשים החרדיות הגיעו לפוליטיקה" כיכר השבת, [Mame](#), 11.9.13; "האיומים על רחלי איבנבויים היו קשים וחמורים עד כדי כך שהיא החליטה לפרוש לחלוטין. ההחלטה הייתה כואבת, אבל היא הרגישה שהמחיר עלול להיות כבד מדי. ל"דיעות אחרונות" סיפרה איבנבויים כי "פשוט לקחו את כל רצף האיומים שאפשר לאיים בו על אדם חרדי והיפנו אותו כלפיי. שזה אומר להעיף את הילדים שלנו ממוסדות החינוך וכן לנדות אותי ואת משפחתי מבית הכנסת ומהקהילה. הבהירו שאני צריכה לבחור אם להיות חרדית או להמשיך לרוץ".

¹⁰ ישראל שקולניק, "מרלין וניג פורשת מהמרוץ", קוקר, 16.9.2013.

האישה החרדית במרחב הציבורי. ההתארגנות המפלגתית זכתה לתמיכת תנועת המחאה.

עם פיזור הכנסת ה-19 והקדמת הבחירות לחודש מרץ 2015, החל להישמע באופן ברור ופומבי קולן של נשים חרדיות המשתייכות לפלגים שונים, אשר ביקרו את הדרתן במפלגות החרדיות.¹¹

טארו (Tarrow, 1999) גורס, כי מטרה משותפת היא גורם המוטיבציה העיקרי המאגד אנשים שונים למסגרת פעולה. אמונתם ביכולתם לחולל שינוי מושתתת על סולידריות ועל זהות קיבוצית המתורגמת לעוצמה אקטיבית. ואכן, נוכח תחושת הקיפוח של הנשים והחלטתן הנחושה לחולל שינוי במצבן - בלטו שלוש יוזמות בקרב נשים חרדיות:

תנועת המחאה "לונילובו" חידשה את פעילותה בפייסבוק ובתוך כך הרחיבה את פעילותה התקשורתית, במטרה להעלות את הנושא לסדר היום התקשורת-הציבורי (Rogers & Dearing 1987; Gamson & Wolfsfeld 1993; ישראלי, 2007). אולם במציאות פוליטית, בה נאלצו הנשים החרדיות להתמודד עם "הכחדה סימבולית" (Symbolic Annihilation, Tuchman, 1978) באמצעי התקשורת החרדים ובהעדר לגיטימיות לפעילותן בקרב הממסד החרדי השולט בעיתונות החרדית, הפכה הזירה התקשורתית נטולת הפיקוח הגברי בפייסבוק למרכזית בפעילותן. הדיון ברשת החברתית הניב שיח פומבי לצד הסיקור באמצעי התקשורת.¹² כדי להתמודד עם העדר הסיקור בעיתונות החרדית נקטו מובילות המחאה באסטרטגיות פעולה שונות להשגת מטרותיהן. בין השאר, פרסום פניה ישירה לאנשי התקשורת ושיתוף פעולה עם עיתונאים בתקשורת החילונית שתמכו במטרות המחאה בידיעה, שהתקשורת החרדית תתייחס לפרסומים אלה (Baylor, 1996; Mccurdy 2012).¹³ סיקור תקשורת מתמשך, כך סברו, ישמש זרז לעורר מודעות בקרב נשים וגברים לסוגיית הדרת הנשים. ברמת המסרים הן עמדו על

¹¹ראוי לציין כי בחירות 2013 היו ייחודיות בהיבט המגדרי: לראשונה בתולדות מדינת ישראל התמודדו ארבע ראשות מפלגה - שלוש מהן במפלגות יהודיות ואחת ברשימה ערבית-יהודית, שלא עברה את אחוז החסימה. למרות העובדה שבחירות אלה מסמנות שינוי דרמטי בייצוג הנשים הפוליטיקאיות - לא נמצאה עד כה התייחסות תקשורתית להדרת הנשים החרדיות (ראו: Tsarfaty & Liran Alper 2015). מצב זה מחזק את הטענות הנשמעות מקבוצות פריפריאליות נגד הפמיניזם האליטיסטי הלבן. ניתן לשער, שהיתה לכך השפעה מסוימת על פעילות הנשים החרדיות.

¹² מממצאים ראשוניים ממחקר שאני עורכת על מחאת הנשים החרדיות עולה, כי בשיח התקשורת של תנועת המחאה "לונילובו" בפייסבוק ובטוקבקים באתרי החדשות המקוונים, היו שותפים גם גברים. כך, במקביל לתופעת הדרת הנשים, הפכה הפלטפורמה האינטרנטית לאתר של שיח וירטואלי בין נשים וגברים.

¹³ למשל, ההחלטה על שיתוף הפעולה עם תכנית הטלוויזיה "עובדה".

דרישתן לשבץ נשים במפלגות החרדיות, תוך ביטול הטיעון ההלכתי האוסר על השתתפות נשים. דרישתן נדחתה על הסף על ידי הממסד החרדי וההנהגה הרבנית.¹⁴

הדים לביקורת זו נשמעו כאמור כבר בבחירות הקודמות (2013), אולם רק כעת הבשילו לכלל מעשה פוליטי משמעותי במישור הארצי. לצד מחאת הפייסבוק, שהחלה לזכות לתהודה תקשורתית ומעגלי התמיכה הציבורית בה התרחבו, בלטה יוזמה פוליטית נוספת עם ייסודה של מפלגת נשים חרדיות.¹⁵

ההכרזה הרשמית על ייסוד מפלגת "**ובזכותן – חרדיות עושות שינוי**" התקיימה במסיבת עיתונאים צנועה בתל אביב. המייסדת וראשת המפלגה, רות קוליאן, נקטה בעמדה ובאסטרטגית פעולה שונה מתנועת "לונילובו", כשהחליטה לא להמתין להסכמת ההנהגה הגברית לייצוגן של נשים במפלגות החרדיות. למרות הביקורת כלפיה בקרב הציבור החרדי, הצהירה על כוונתה להתמודד לכנסת ובכך, ביחד עם חברותיה למפלגה, נועה ארז וקרן מוזן, הן יצרו תקדים היסטורי בישראל.¹⁶

נראה, כי בהשפעת "לונילובו" חלחל חוסר השקט לקראת בחירות 2013 גם לנשות ש"ס. ביטוי לכך נמצא בפגישה יזומה של נשות מנהיגי ש"ס - יפה דרעי, ציפי ישי ואסתר אטיאס - עם יהודית יוסף (הנחשבת לאישה החזקה בתנועה), בה הוחלט על הקמת מטה נשים לתנועה "שהן יעמדו בראשו ויפקדו עליו".¹⁷ נראה, כי מטרת היוזמה היתה בעיקר לפקח על הנשים ופחות להוביל תהליך של שינוי במעמדן.

כחודש לפני הבחירות נאלצו ש"ס ויהדות התורה באופן רשמי להבהיר לוועדת הבחירות את עמדתן ביחס להדרת נשים:¹⁸

"המפלגות פועלות, וזאת ע"פ ההלכה, בהפרדה ברורה בין גברים לנשים מטעמי צניעות [...] לגברים תפקיד אחד ולנשים תפקיד אחר. אין בחלוקת תפקידים זאת כדי הדרת נשים, כדי הפליית נשים, או כדי לטעון כי נשים פחותות מגברים". הטענה, כי נשים חרדיות לא

---

¹⁴ לאחר שלב ההתארגנות הספונטנית בעקבות פרסום דף הפייסבוק נעשה ניסיון למסד את הפעילות. נערכו מספר מפגשים מונחים והוחלט על חלוקה לתחומי פעילות. בהעדר מקורות מימון פנתה התנועה למימון המונים ואף להתרמת אנשים באופן אישי כדי לממן את חומרי הפרסום.

¹⁵ כאמור, רות קוליאן החלה את פעילותה הפוליטית בבחירות המוניציפליות שהתקיימו ב-2013. בראיונות שערכתי עם מנהיגות המחאה עלתה הטענה שהקמת מפלגת נשים היא מעשה לא פמיניסטי. הן עמדו על דרישתן לקבל ייצוג במפלגות החרדיות לצד הגברים. אסתר רידר טענה, כי הנשים החרדיות מודרות בכל תחומי החיים והקמת מפלגת נשים נתפסת בעיניהן כהמשך הדרתן

¹⁶ ב-19.1.15 התקיימה ההכרזה על הקמת המפלגה וההתמודדות בבחירות בפני קומץ עיתונאים. ברשימה הופיעו גם נועה ארז, משפטנית המתמחה בפרקליטות וקרן מוזן, סטודנטית למנהל עסקים.

¹⁷ ישי כהן, "נשות מנהיגי ש"ס נפגשו: יקימו מטה נשים", כיכר השבת, 31.10.12. יהודית יוסף רעיייתו של הרב משה יוסף בנו של הרב עובדיה יוסף נחשבת בשנים האחרונות לאישה החזקה בחצר ש"ס ומתוארת לא אחת כמי שמושכת בחוטים.

¹⁸ ראו בהמשך התייחסות לעתירה של ד"ר לורה וורטון בהערה 39.

תצבענה למפלגות חרדיות עם נשים הפך לטיעון רווח בדחיית הדרישה לייצוג נשים.¹⁹ יפה דרעי לא הסתירה את עמדתה כשאמרה: "שמעתי וקצת צחקתי כשהבנתי שרצו לפסול מפלגות על זה שאין בהן נשים. האישה היא הנותנת מאחורי הקלעים. אתן נותנות כוח לבעלים והכרזנו עליהם כנציגים".²⁰

בבחירות 2015 נאלץ דרעי להתייחס לביקורת הגוברת על הדרת הנשים במפלגה. אמנם, כבר בבחירות הקודמות הבהיר דרעי כי "אין שום בעיה הלכתית עם נשים בפוליטיקה, אלו רק קודים חברתיים"²¹ וחיזק בכך את עמדת מנהיגות המחאה, אולם בפועל לא חל שינוי. המניע העיקרי כעת היה המוטיבציה הפוליטית של עדינה בר שלום ותמיכתה בייצוג נשים בכנסת. בהכרזה משותפת של השניים פורסמה ההחלטה בדבר הקמתה של "מועצת הנשים" בהנהגתן המשותפת של עדינה בר שלום ויפה דרעי.²² החלטה זו, שנעשתה לאחר פטירתו של הרב עובדיה יוסף נוכח מאבק הירושה המתעצם על הנהגת המפלגה, היתה פרי מאבק פנימי והתקבלה כמוצא של פשרה; היא שמרה את מחויבותה של עדינה בר שלום, שחוזרה על ידי מפלגות חילוניות לש"ס, העניקה לנשים תחושה של מעורבות ובה בעת לא שינתה באופן מהותי את סדרי ההנהגה הקיימים.²³ מתהליכי השינוי המתרחשים בקרב הנשים החרדיות עולה, כי לסיפור ההיסטורי על מאבק הנשים בישראל לשוויון זכויות ועל הזכות לבחור ולהיבחר נוסף פרק חדש, הנכתב באלה הימים.

¹⁹ תלם יהב, "ש"ס ויהדות התורה: אין לנו נשים כי תפקידן אחר", ynet, 18.12.12.

²⁰ סיון רהב-מאיר, "שלושת בכירי ש"ס מציגים: הנשים שאיתם" מאקו, 23.12.12.

²¹ ראיון בגלי צהל בתאריך 19.12.12. הציטוט מופיע בדף הפייסבוק של "לונלובו".

²² גם ש"ס נאלצה להתמודד עם סוגיית הדרת הנשים בכנסת כבר בבחירות 2013. אולם היתה זו התייחסות זניחה באופן יחסי. תמיכתה של עדינה בר שלום במפלגת "עיר ואם" באלעד סימנה את הכיוון לבחירות העתידיות. רק בבחירות 2015, בהשפעת תנועת "לונלובו", חלחלה הדרישה גם לש"ס ומנהיגיה נאלצו להתייחס לשאלת הייצוג. ראו למשל, חזקי עזרא, "עדינה בר שלום - בראש מועצת נשים של ש"ס", ערוץ 7, 14.12.14. יפה דרעי רעיתו של אריה דרעי יו"ר ש"ס.

²³ אורנית עצר, "בר שלום: בש"ס יהיו גם חברות כנסת", ערוץ 7, 15.12.14; "הרבנית עדינה בר שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, חשפה בראיון היום לגלי צה"ל כי במערכת הבחירות הבאה גם נשים מש"ס תוכלנה להתמודד על מקום בכנסת". בראיון הסבירה בר שלום מדוע לא רצה בעצמה לכנסת, "אני יכולה להיות חברת כנסת לעם ישראל אבל אני לא אהיה חברת כנסת בעיני הציבור שלי". בר שלום הסבירה בראיון את הקמת פורום הנשים של ש"ס עליו הודיעה אתמול, "אם אני האור עבור החברה החרדית, שאותה חשוב לי לקדם ושאותה חשוב לי להביא למקומות הנכונים, אז האור הזה קיבל משמעות אחרת. הוא קיבל משמעות שלפעמים צריך ללכת צעד אחד אחורה כדי להגיע שני צעדים קדימה". בראיון חשפה בר שלום דברים שלא פורסמו אמש במסיבת העיתונאים וציינה כי **יו"ר ש"ס אריה דרעי התחייב כי בבחירות הבאות יכנה נשים כחברות כנסת מטעם תנועת ש"ס. "לא רחוק שאנחנו נישא באותם תפקידים שיש למנהיגים שלנו"**, אמרה בר שלום. (הדגשה שלי, א"צ). לשאלה האם המהלך שלה כעת יביא לכך שבבחירות בפעם הבאה נשים בש"ס תוכלנה להיבחר לכנסת? השיבה בר שלום - "כן, בהחלט כן"...הסכמה (בינה לדרעי, א"צ) לקדם את הנשים, להביא אותן שיהיו מוכשרות מספיק בכדי להתקדם גם לדרגה הזו".

המאבק על זכות הבחירה לנשים בישראל: הסיפור ההיסטורי

כדי להבין את עוצמת השינוי ההיסטורי יש להכיר תחילה את שורשי המאבק על זכות הנשים לבחור ולהיבחר למוסדות הפוליטיים - הנטועים בתקופת היישוב.

בראשית המאה ה-20 היה הציבור היהודי בארץ ישראל מפולג לקהילות עדתיות ולחילונים ואורתודוקסים, כשלכל קהילה הנהגה משלה. עם הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל החלה הנהגת היישוב הציוני בהתארגנות פוליטית, במטרה לכונן בהליך דמוקרטי מוסדות שלטון לאומיים. היתה לכך משמעות גם מבחינת הלגיטימציה מול הבריטים בדרך להקמת בית לאומי (פרידמן, 1977; 186): מנהיגי היישוב הישן והחדש, ובכלל זה הנהגת הנשים, הבינו כי עת היסטורית היא זו. ההתארגנות לבחירות לאסיפת הנבחרים נעשתה מתוך תחושה עמוקה של שליחות והכרה בגודל השעה שכן, "אסיפת הנבחרים תשים את היסוד לבניין האומה ולתחיית הארץ".²⁴

ההבחנה בין ה"יישוב הישן" ל"יישוב החדש" סימנה את קווי המתאר הנפרדים של כל ציבור "בין חברה המעוגנת במסורת היהודית לבין חברה המבקשת להשתית את אורחות חייה על אידאות של החברה המערבית המודרנית, על צדק סוציאלי, דמוקרטיה ושוויון בין המינים" (פרידמן, 1977; 146).²⁵ ליבת המחלוקת התמקדה בתפיסה הציונית שגרסה כי "האמונה הדתית וההכרה בהלכה כנורמה המחייבת את היהודי כפרט ואת הקהילה היהודית ככלל, אינם בהכרח צווים המחייבים את כלל הציבור במסגרת הקהילה החדשה המוקמת" (שם, 186).

על רקע רעיונות השוויון המהפכניים והשיח הפמיניסטי הבינלאומי, הנשים הציוניות ראו עצמן באופן טבעי שותפות לרעיון ולמעשה. גם הקונגרס הציוני נענה לרוח הזמן, כשהחליט שנשים תוכלנה להיבחר כצירות.²⁶ אולם החלטה תקדימית זו, שאמורה היתה להתוות את הדרך בראשית ההתיישבות הציונית, לא אומצה ולא הופנמה על ידי כלל הממסד הגברי ואף לא על ידי כלל הנשים בארץ ישראל. ביישובים כגון פתח תקווה, ראשון לציון ויפו, התקיים מאבק עיקש של נשים שראו עצמן שותפות מלאות ועמדו על זכותן לשיוויון זכויות מלא. משהוחלט על קיום בחירות לאסיפת הנבחרים וזכות הבחירה לנשים הועמדה בספק, התארגנה קבוצה של נשים אקטיביסטיות בעלות תודעה פמיניסטית למאבק ציבורי חסר פשרות (ספרן, 2006; פוגל-ביז"אוי, 1991; שילה, 2013).

²⁴ דואר היום, "כרוז אל כל סניפי ההסתדרות הכללית של היהודים הספרדים בא"י", 20.4.20.
²⁵ בהקשר הנדון המאמר נסמך על הבחנתו של פרידמן במשמעות המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש". דיון במונחים חורג מגבולות המאמר.

²⁶ שילה, (2013), עמ' 11 הערה מס' 56 מציינת כי מן הפרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון עולה בבירור, כי זכות הבחירה לא הוענקה לנשים מיד עם ייסוד התנועה אך העניין תוקן קודם הקונגרס השני, בוועדת הכנה שנערכה ב-1898.

הרכב האוכלוסייה ביישוב היהודי המתהווה הכיל בתוכו חוגים אורתודוקסים שמרניים וקיצוניים שנאבקו על שימור התפיסה הדתית-פטריארכלית, לצד חוגים חילוניים ציוניים סוציאליסטיים וליברלים, שהיו חדורי רוח מהפכנית לכוון חברה יהודית חדשה דמוקרטית ושוויונית. המפגש בין תפיסות העולם המנוגדות וניגודי האינטרסים לצד תחושת גודל השעה ההיסטורית תרמו לכך שכל קבוצה התבצרה בעמדותיה. הוויכוח העז שניטש בין היישוב החדש ליישוב הישן התמקד כל כולו בשאלת זכות הבחירה לנשים. סוגיה זו הייתה לסלע המחלוקת בניסיון לכוון את אספת הנבחרים כהנהגה לאומית משותפת (פרידמן, 1977; 80).

שלבי המאבק

המאבק על זכות הנשים לבחור ולהיבחר היה ארוך ומפותל ונמשך כשמונה שנים (-1918, 1926), במהלך סערו הרוחות והיישוב התפלג. ההנהגה החרדית נקטה בעמדה דתית-שמרנית מול העמדה הציונית, שביקשה ליישם את רעיונות הלאומיות היהודית במסגרת מושגים מערביים ליברליים (בועז, 2002). לשון אחר, על הפרק עמדה שאלת הגדרת אופיו של השלטון המתהווה כתיאוקרטיה או כדמוקרטיה (פוגל-ביז'אוי, 1991).²⁷

באסיפה המכוננת הראשונה שהתכנסה בינואר 1918, הוחלט כי הבחירות לאסיפת הנבחרים יהיו "ישרות, שוות, חשאיות, כלליות ובלי הבדל מעמד" אולם זכות הבחירה לנשים לא הוכרעה בשל התנגדותם הנחרצת של הנציגים הדתיים. מכתב מחאה ששלחה קבוצת נשים שהתארגנה בראשון לציון לבצלאל יפה נציג הוועד משקף את עמדתן הפוליטית. בין השאר הן כותבות:

"בשימנו אל לב את הרגע החשוב הזה, זמן סידור כל ענייני עמנו בארץ, שבו צריכים לקחת חלק כל חברי הציבור בלי הבדל מן ומעמד. דורשות אנו ה"ח"מ את זכותנו להשתתף בבחירות [...]" (ספרן, 2006; 58).

לאחר מספר דחיות התכנסה לבסוף האסיפה המכוננת ביפו ביוני 1918. דיוניה התמקדו בשאלת זכות הבחירה לנשים ולבסוף התקבלה החלטה: "זכות הבחירה האקטיבית נתונה לכל יהודי בשטח המשוחרר, בלי הבדל מין" דהיינו, הזכות לבחור אך לא להיבחר. במושב

²⁷ לפירוט נרחב של מהלך המאבק ראו: פוגל-ביז'אוי, (1991) האמנם בדרך לשוויון; שילה, (2013) המאבק על הקול; ברנשטיין, (1987) אישה בארץ ישראל.

השלישי של האסיפה שהתכנסה בדצמבר 1918 נקבע לאחר דיון סוער בין המתנגדים למצדדים כי :

"כל איש ואישה מגיל של עשרים שנה ומעלה ישתתפו בבחירת צירי העם לאסיפה המייסדת..." (שם).

קריאתם של רבני החרדים בירושלים להחרים את הבחירות בשל ההחלטה על מתן זכות בחירה לנשים איימה להכשיל את הניסיון למסד הנהגה ייצוגית לכלל היישוב. עמדתה ההססנית של תנועת "המזרחי" בארץ, שנעה בין תמיכה בעמדת החרדים ובין רצון לשיתוף פעולה עם ההנהגה הציונית, גרמה לדחיות חוזרות ונשנות של כינוס האסיפה ולמורת רוח בקרב הנהגת הנשים.²⁸

תפנית חלה בפברואר 1920, כשאנשי "המזרחי" וחלק מהחרדים המתונים החליטו להשתתף בבחירות למוסדות היישוב מתוך ההערכה שיזכו ויבטלו את זכות הבחירה לנשים. בבחירות למושב הראשון של אסיפת הנבחרים שהתקיימו באפריל, 1920 התמודדו 20 מפלגות מתוכן שתי מפלגות נשים: "התאחדות נשים לשוויון זכויות" ו"אגודות הנשים". נבחרו 314 צירים מתוכם - 14 נשים. החרדים סרבו לקבל את תוצאות הבחירות, דרשו בחירות חדשות ללא נשים וכאות מחאה פרשו מהמושב הראשון.

במושב השני של אסיפת הנבחרים, שהתכנס במרץ 1924, הקצינה "המזרחי" את עמדתה והודיעה שהיא מצטרפת לחוגים החרדים ומחרימה את האסיפה. האיכרים והספרדים חברו אליהם משיקולים פוליטיים והודיעו אף הם על סירובם להשתתף עד שתבוטל זכות הבחירה לנשים.²⁹ בתגובה הכריז ארגון הנשים על "יום תעמולה לזכויות האישה בארץ" ופנה לאירגוני נשים בחו"ל כדי שיפעילו את השפעתם.

במושב השלישי, שהתכנס ביוני 1925, פורסם הסכם חשאי שנחתם בין החרדים והנהלת הוועד הלאומי, שמשמעותו היא הכרה בכך שזכות בחירה לנשים היא עניין דתי.³⁰ ההסכם עורר מורת רוח רבה וביקורת ענפה ובכדי לצאת מהסבך הציעה תנועת "המזרחי" לערוך משאל עם. התנגדותה של ההנהגה הרבנית בירושלים לעריכת משאל עם בסוגיה,

²⁸ עמדת תנועת "המזרחי" בחו"ל ביחס לסוגיית זכות בחירה לנשים היתה שונה מזו של תנועת "המזרחי" בארץ, מצב שעורר מורת רוח והיקשה על הצגת ההתנגדות כאיסור דתי.

²⁹ הספרדים לא התייחסו לסוגיית הבחירות כסוגיה דתית ולראיה, במודעה שהתפרסמה בדואר היום, 20.4.20 וכותרתה "כרוז אל כל סניפי ההסתדרות הכללית של היהודים הספרדים בא"י" מופנית קריאה אל כל קהילות בני המזרח במטרה להמריצם להשתתף בבחירות לאסיפת הנבחרים. בין השאר נכתב: "ההסתדרות הספרדית הגדולה קוראת את כל בוחרי העדות [...] לגשת באנשיה, בנשיה, בזקניה ובצעיריה אל הבחירות". (הדגשה שלי, א"צ).

³⁰ שילה, (2013), המאבק על הקול, עמ" 322-323.

שנתפסה מבחינתם כדתית ולא פוליטית, יתרה את הצורך בעריכתו. בתגובה חלה תפנית משמעותית בעמדת "המזרחי", כשהודיעה על הסכמתה למתן זכות בחירה לנשים.

הבחירות לאסיפת הנבחרים ב-1925 הוחרמו על ידי החרדים. 25 נשים נבחרו מתוך 221 צירים. בינואר 1926 הוכרז רשמית על שוויון זכויות לנשים. (ברנשטיין, 1987; הרצוג, 1994; ספרן, 2006; פוגל – ביז'אוי, 1991; פרידמן, 1977; שילה, 2013).

המאבק הדרמטי והממושך על זכות הבחירה לנשים נתפש על ידי ההנהגה החרדית כמאבק על נשמת אפה של היהדות המסורתית ומשום כך פרשו משותפות בכלל הציבור וחזקו את מגמת ההתבדלות וההסתגרות פנימה. להשקפתם, כל שינוי במעמד האישה פוגע בציפור נפשה של המשפחה היהודית. בתוך כך, הוסב הוויכוח מהמישור הפוליטי – תרבותי למישור הדתי-הלכתי (שילה, 2013; 251-236), תוך הסתמכות על קביעתו של הרמב"ם כי: "אין מעמידין אישה במלכות - שנאמר: "עליך מלך- ולא מלכה"; " כל משימות שבישראל – אין ממנים בהם אלא איש" (הלכות מלכים, פרק א).

בעוד אירגוני הנשים, שייצגו את הנשים החילונית ראו במאבק על זכות הבחירה מימוש תפיסתן הפמיניסטית-ליברלית לשוויון אזרחי, לצד מימוש זכותן לשותפות במפעל התחייה הלאומית, קיבלו הנשים החרדיות ביישוב הישן את הדין ללא מחאה. שילה גורסת כי "ההסכמה שבשתיקה של החרדיות להדרתן מזכות הבחירה לא היתה יוצאת דופן: נשים רבות ברחבי העולם סברו כי כל פעילות פוליטית של נשים פוגעת בנשיות ובחברה בכללותה" (שילה, 2013; 251). על רקע המתיחות העזה שעוררה סוגיית שוויון הזכויות לנשים במרקם היחסים בין היישוב הישן ליישוב החדש, נמנעו הנשים החרדיות משיתוף פעולה עם אירגוני הנשים שפעלו באותה עת³¹ אף לא עם נשות מזרחי הדתיות (רוזנברג-פרידמן, 2011). עמדתן זו מלמדת שהן הפנימו את חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים ובתוך כך שימרו את ההגמוניה הגברית ואת התפיסה הרווחת ביחס לשותפות נשים בתפקידי הנהגה (עצמון, 1995; רוס, 2007). בדומה לחברות דתיות אחרות, סביר להניח כי גם כאן, מתוך עמדתן הצייתנית ומשום שלא ראו עצמן שותפות לרעיון הלאומי במתכונתו הציונית, לא עלה דעתן לקרוא תיגר ולהתעמת בפומבי עם קביעות ההנהגה הרבנית, בוודאי לא בשלב בו המחלוקת הפכה לסוגיה הלכתית (שילה, 2013; 9-8). זאת ועוד, סביר להניח בהתייחס לאורחות החיים של נשים חרדיות בתחילת המאה (שילה,

³¹ שם עמ' 251. שילה מביאה את דבריה של חנה הלנה טהון, עיתונאית ועסקנית שהסבירה, כי האורתודוקסיות רואות בכל מי שאינו שותף להשקפתן הדתית אויב והן ממאנות לשתף עמו פעולה.

2001) ולזמינות אמצעי התקשורת- שהחשיפה שלהן לרעיונות פמיניסטיים היתה מצומצמת מאוד וגם אם נחשפו, נטו לדחותם.

תמורות במעמד האישה בחברה החרדית

על רקע תהליכי שינוי מואצים בחברה היהודית מאמצע המאה ה-19 וביתר שאת במחצית הראשונה של המאה ה-20, ביצרה עצמה החברה החרדית בחומות, שהפרידו בינה ובין הציבור החילוני, מתוך כוונה לשמר את אורחות החיים המסורתיים ולמנוע כל השפעה של המודרנה.

בדומה לחברות דתיות מסורתיות אחרות, משמרת החברה החרדית תפיסה חברתית פטריארכלית היררכית המעוגנת בדת ומעניקה לגבר עליונות על פני האישה (בובר-אגסי, 1982; עצמון, 1995, 2001; פרידמן, 1995). תפיסה זו מקבלת תוקף בטקסטים המקראיים, במקורות חז"ל ובספרות הדתית שהתהוותה לאורך הדורות³².

באורחות החיים בחברה היהודית קיימת הפרדה מגדרית ברורה בין המרחב הביתי – הנשי והמרחב הציבורי – הגברי. לאורך הדורות הודרו נשים מההנהגה הרוחנית-דתית כתלמידות חכמות וכפוסקות הלכה עד כי -"ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים" (סוטה פג, ד), ומתפקידי הנהגה ציבורית שכן "נשים דעתן קלה" (שבת לג, ע"ב). תפקידי האישה באים לידי מיצוי כאם וכאשת איש ("עזר כנגדו") ומצויים במרחב הביתי הסמוי מעין כל. הביטוי האידיאלי הנפוץ המתווה את ההתנהגות המצופה מהאישה הדתית הוא "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים מ"ה).

להיעדר השוויון ולתפיסה הפטריארכלית המבטאת שליטה על האישה ביטויים שונים, חלקם גלויים וחלקם סמויים ומוטמעים בשיח התרבותי, באידאולוגיה הדתית ובפרקטיקות הדתיות (למשל, אליאור, 2001). ככלל, גם כיום מרבית הנשים החרדיות מקבלות את ההגמוניה הגברית ואת הדרתן ללא עוררין, כחלק ממערך החיים הנורמטיבי ה"טבעי". הן מפנימות ומאמצות בתהליך הסוציאליזציה שלהן את ערכי ההגמוניה הגברית כהגדרות המציאות ה"נכונות" ומחזקות בכך את הסדר החברתי הקיים. השיח באמצעי התקשורת

---

³² ספור בריאת האדם בספר בראשית הוא ספור מכונן לנחיתותה של האישה שנבראה בצלמו של הגבר. נחיתות הבאה לידי ביטוי בפרקטיקה הדתית היומית- בתפילת השחר בה הגבר מתפלל – "ברוך אתה ה', אלהינו מלך העולם, שלא עשני אשה" בעוד האשה מברכת בלי שם ומלכות – "ברוך שעשני כרצונו". סיפור הגירוש מגן העדן מיצב את האישה בתודעה התרבותית במהלך הדורות כאם כל חטאת, קלת דעת, פתיינית ומניפולטיבית. בעולם המחשבה היהודי שהתפתח בתקופה הבתר-מקראית ניתן למצוא התייחסויות שונות, לעיתים סותרות, למעמד האישה ועם זאת, קשה להתעלם מאמירות שביטאו הלוח רוח פוגעני ומדיר שהיה קיים ביחס לנשים כגון: "כל המלמד בתו תורה כאילו לימדה תפלות" (סוטה, כ, א.), "אין חכמה לאישה אלא בפלך", (בבלי, יומא ס"ו) "אין האישה מעידה מעתה אין האישה דנה" (ירושלמי, יומא, ו').

בחברה החרדית חוזר ומאשרר את המסר ההגמוני; האדרת האישה כאשת חיל נעשית במרחב הביתי בהקשר המשפחתי תוך שהיא משמרת את ההפרדה המגדרית כביטוי נעלה למידת צניעותה (נריה בן שחר, 2002; צרפתי ולירן-אלפר, 2010). ההקצנה המתגברת בשנים האחרונות בשיח הצניעות והדרישה למְשָׁטור הגוף הפכו לכלי שליטה על גופה של האישה ואמצעי להדרתה מהמרחב הציבורי, כפרקטיקה המשמרת את ההגמוניה הגברית.

מסוף שנות התשעים של המאה העשרים ניכרות תמורות משמעותיות בחברה החרדית ובכלל זה בחברת הנשים. חלקן מקורן בתהליכים פנימיים המשפיעים על המצב הכלכלי, תוצר של גידול ושינוי בהרכבה של החברה החרדית. גלי החזרה בתשובה (למשל, לחסידות חב"ד ולחסידות ברסלב), וכן הקמתה של תנועת ש"ס, שכוננה זהות חרדית מזרחית חדשה ורחבת היקף, תרמו להגדרה מחודשת ולהגמשת גבולותיה של החברה החרדית (דיין, 1999; פרידמן, 1991; רביצקי, 2006).

חלקן האחר של התמורות מקורן בגורמים חיצוניים תוצר המפגש-חיכוך המתמשך עם החברה הישראלית החילונית והדמוקרטית ועם תהליכי השינוי המתחוללים בה. נוסף על כך, שינויים מרחיקי לכת בדפוסי החשיפה והצריכה של אמצעי תקשורת ההמוניים בחברה החרדית - ובמיוחד של האינטרנט - תרמו לעמעום קו הגבול התחום בין החברה החרדית לחילונית ולחשיפתה של החברה החרדית לידע ולאורחות החיים החילוניים (הורוביץ, 2000; סיון וקפלן, 2004; צרפתי ובלייס, 2002; צרפתי וזאבי, 2012).

התהוותה של "חברת הלומדים" הגברית, אימוצה כאידיאל מתווה-דרך והרחבתה לממדים חסרי תקדים יצרו מציאות בה הגברים לומדים, בעוד הנשים אימצו את התפיסה כי כל ייעודן הוא לאפשר לגבר להתמסר ללימוד תורה, פעולה המאפשרת לגבר לזכותן בלימודו בעולם הבא (פרידמן, 1995). כך הפכו הנשים החרדיות למפרנסות עיקריות בנוסף לתפקידיהן המשפחתיים.³³ אולם, בחברה המגבילה מלכתחילה את תחומי עיסוקן, כורח המציאות חייב הרחבת תחומי הכשרתן המקצועית לתחומים חדשים. פירות תהליך האקדמיזציה שהחל למעלה מעשוריים כמענה לצורכי פרנסה ניכרים כבר בבירור עם יציאתן של נשים רבות לעבודה מחוץ למרחב הגיאוגרפי החרדי.³⁴ נשים החלו להשתלב

³³ מדו"ח של מרכז המחקר והמידע של הכנסת משנת 2013 עולה, כי 62% מהנשים החרדיות בגילאי 25-67 עובדות, וכי חל גידול מתמיד בשיעור הנשים החרדיות המשולבות בשוק התעסוקה מתוך: שלי מזרחי "סוגיות מרכזיות בתחומי עבודת הוועדה לקידום מעמד האישה" 7-8 הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2013.

³⁴ תהליכי השינוי הפנימיים הם בעלי מאפיינים אמוניים אך יש להם השפעות גם במישור הכלכלי. ראו למשל, זיכרמן וכנר (2012), על מעמד הביניים החרדי בישראל.

במקצועות המדיה השונים – כעיתונאיות ועורכות (לרוב תחת שם עט), פרסומאיות, שדרניות רדיו, במקצועות המחשב, עורכות דין, מעצבות פנים ועוד. בהכללה ניתן לומר, שנשים חרדיות הן בעלות השכלה כללית רחבה יותר מזו של הגברים החרדים, בעלות הכנסה גבוהה יותר וחשופות לחברה החילונית. משום כך, הן נתונות יותר להשפעת המודרנה ומשמשות סוכנות של שינוי בתוך החברה החרדית (בראון, 2012; צרפתי ולירן-אלפר, 2010; קפלן, 2007).

למרות שהשפעת רעיונות פמיניסטיים על נשים בחברה היהודית אורתודוקסית ניכרה רק בשלב מאוחר ואין היא מקיפה את כלל הנשים החרדיות, ניתן היה לזהות סימני השפעה בשנות השמונים ובייחוד בשנות התשעים (אלאור, 1992; רוס, 2007). החשיבה הפמיניסטית המערערת על ההגמוניה הגברית עומדת בסתירה מהותית לתפיסת מעמדה של האישה ביהדות ומתנגשת עם אורח החיים הדתי ועם הפסיקה ההלכתית.³⁵ קיים מתח אינהרנטי בין התפיסה הדתית המקפחת ומדירה את הנשים כמעט בכל היבטי החיים ובין תהליך החשיפה לתרבות המודרנית שבה שוויון המינים הוא אחד מערכיה (אלון, 2005; קהת, 2008; רוס, 2007). כך, כינונה של זהות פמיניסטית אורתודוקסית המתמודדת עם המתח המובנה מתבטאת במנעד רחב של זהויות (ינאי – ונטורה, 2014) והיא מזוהה יותר עם הציונות הדתית על גווניה השונים (כהן, 2006).

עם התגבשותה של מפת תקשורת חרדית חדשה ניתן לזהות ניצני שיח פמיניסטי במגזינים המסחריים ובאתרים המקוונים הפונים לכלל החברה החרדית.³⁶ במקביל לייצוג הקול הנשי "הרשמי", הנוטה לשמר את התפיסה המגדרית המסורתית ובתוך כך את הסדר החברתי הקיים, ניתן לזהות ביטויים של שיח נשי חדש. מוספי עיתונים אלה הם אתר ליצירת סולידריות נשית ולחיזוקה. הם מייצרים ומשקפים קהילה מובחנת של נשים ומאפשרים השמעת קולות נשיים מגוונים והבניית דגמי נשיות חדשים, שניתן לזהות בהם גם ניצני שיח פמיניסטי (צרפתי ולירן-אלפר, 2010).

³⁵ ביטוי לשינוי ניתן למצוא למשל, בעלייה בשיעור הגירושים. ראו למשל בכתבה של ישראל כהן, "אם לגרושה: נשים במגזר החרדי מרימות את הראש", כיכר השבת, 29.01.13. בפורום שידוכי חרדים של בחדרי חרדים 14.1.15 מצוטטת אם חרדית לבת גרושה: "נראה שגם הטבע משתנה. יותר ויותר נשים חרדיות מפתחות קריירה עצמאית ושואפות להישגיות גם מחוץ לתחום הזוגי. הציבור שלנו לא ערוך בהתאם לשינויים. בסמינרים ובישיבות מחנכים לאותה חלוקת תפקידים ישנה בין אישה לבעלה, בעוד שחיי המציאות טופחים על פניהם של הזוגות הצעירים עם הפתעות שהם לא ערוכים להם." ובהמשך, מנחת הנישואין גראוטר. טוענת - "כאן נוצר חוסר איזון ונשים בימינו לא מוכנות לספוג את זה בשתיקה. הן מרימות את הראש ודורשות לקבל גט כדי לאפשר לעצמן הזדמנות לחיים חדשים." וזה מדבק, אם פעם חיינו בתוך חברה "נקייה" ובאיזו תחושה שחיי הנישואין סביבנו טובים הרבה יותר, כל אישה מוקפת כיום בבנות משפחה, חברות ושכנות שעזבו מיוזמתן את הבית. הפתיחות העכשווית מאפשרת לנשים לשתף באופן כנה יותר ולהודות בבעיות האינטימיות שהן חוות עם הבעל, ובתחושה של שותפות גורל המחשבה על פירוק החבילה מקבל פופולאריות ולגיטימציה".

³⁶ בין הבולטים: המגזין משפחה והאתר המקוון כיכר השבת.

אשר על כן, בשנים האחרונות ניתן לזהות תהליכים דיאלקטיים-מגמת שמרנות מוקצנת מול פתיחות זהירה: מצד אחד, ניתן לזהות השפעות של המודרנה כפועל יוצא מהמפגש עם החברה החילונית ועם החברה הדתית לאומית. השפעות של רעיונות פמיניסטיים, המערערים על מעמד האישה ביהדות, באים לידי בדרכים שונות; באמצעות ארגונים פמיניסטיים-דתיים כדוגמת "קולך"³⁷ ובהשפעת הקהילה האורתודוקסית האמריקאית (ינאי – ונטורה, 2014; כהן, 2006; קהת, 2008; רוס, 2007); בהשפעת אתרי האינטרנט והפורומים הסגורים של נשים (לב און ונריה בן שחר, 2009); ואף בהשפעת המפגש עם החברה החילונית ומוסדותיה (סיוון וקפלן, 2004; קפלן, 2007). מצד שני, ניכרים תהליכי הקצנה בדרישה לצניעות ("ופייך נמדד בצניעותך") ובפרקטיקות של מִשְׁטוֹר גוף האישה ואורחותיה כביטוי לאדיקותה הדתית. האיטורים המיניים והתפיסה המוטמעת כי האישה עלולה להביא את הגבר לדבר עבירה גרמו להקצנה בביטויי הדרתה מהמרחב הציבורי (למשל: הפרדת מדרכות לנשים וגברים, הפרדה באוטובוסים - "אוטובוס מהדרין"), ובחלק מהקבוצות הודרה האישה אף בתוך ביתה פנימה בהתכנסויות משפחתיות. הטיעון המיני המצוי בקביעה כי "קול באישה ערווה" חלחל אף לנקודות מפגש מחוץ לגבולות החברה החרדית באירועים שונים (למשל, בצבא). פעילותן של "משמרות הצניעות" כפונקציה מפקחת של גברים, מטרתה לאכוף את מה שהם מגדירים "נורמות הצניעות" גם אם באמצעי הפחדה ואיום בלתי נורמטיביים.³⁸

האישה האורתודוקסית במערכת הפוליטית: בין הדרה למאבק

ככלל, המערכת הפוליטית בישראל מתאפיינת בתת ייצוג של נשים בהשוואה למדינות דמוקרטיות מערביות אחרות (פוגל-ביז'אווי, 2011; שפירא, קניג ופרידברג, 2013).³⁹ אמנם הענקת זכות בחירה לנשים בשנות העשרים של המאה הקודמת היוותה פריצת דרך חשובה בדרך הפתלתלה לשוויון בין המינים, אך היא סימנה רק את ראשיתו של המאבק

³⁷ באתר הבית של תנועת "קולך" היא מוצגת כך: "קולך היא תנועה של נשים דתיות שמחויבות למסורת ישראל ולשויון מגדרי. נוסדה בשנת 1998 במטרה ליצור שינוי חברתי ותודעתי בנושא שוויון מגדרי בקהילה הדתית בישראל; להפיץ את ערכי השוויון והכבוד ההדדי, לפעול לשוויון הזדמנויות לנשים בתחום הציבורי, לקדם את זכויותיהן בספירה הדתית וההלכתית, לתקן את העדר השוויון במעמדן האישי בנישואין הדתיים ולהיאבק באופן נחרץ בכל צורה של אלימות מגדרית."

³⁸ להערכתנו, ההקצנה בדרישה לצניעות ואירועי הדרת הנשים באו כתגובת נגד גברית של גורמים שמרנים לתהליכי השינוי והעצמה הכלכלית של הנשים.

³⁹ שפירא, קניג, עופר ואח"עמ" 31 - 32: השוואת שיעור ייצוג הנשים בממשלות ישראל נמוך למדי בהשוואה לשיעורן במדינות אחרות בעולם. הדו"ח השנתי של מדד הפער המגדרי משנת 2012, היוצא לאור מטעם הפורום הכלכלי העולמי, מציב את ישראל במקום ה-95 מתוך 133 מדינות. בהשוואה למדינות ה-OECD, ישראל ממוקמת במקום ה-29 מתוך 34 מדינות.

לעתיד לבוא. מחקרים מלמדים, כי למרות שמיתוס שוויון האישה היה נוכח בנרטיב הישראלי הציוני המציאות לימדה על העדר שוויון (למשל: שילה וכץ, 2011).

ההחלטה המכירה בשוויון הזכויות לנשים שהתקבלה כבר ב-1926 לא שינתה במאום את התנגדותם הנחרצת של החרדים עם קום המדינה. תוצאות המאבק הציבורי והשיח ההלכתי שנלווה לעימות הממושך הגדיר כלפי פנים וחוץ כי מבחינתה של ההנהגה החרדית היה זה מאבק על שימורה של ה"הדות הנאמנה". בשנת 1949, בעת מערכת הבחירות לכנסת הראשונה, הוחלט בקרב כלל המפלגות הדתיות ("אגודת ישראל", "פועלי אגודת ישראל", "המזרחי" ו"הפועל המזרחי") להתמודד לכנסת ברשימה מאוחדת: "החזית הדתית המאוחדת". גם הפעם התנו החרדים את השתתפותם בכך שלא יהיה ייצוג לנשים ברשימה - ומקומן של הנשים נפקד. החלטה זו עוררה מחאה נמרצת של נשים דתיות שהובילה לייסודה של מפלגת נשים "הפועלת והאישה הדתית" בראשות טובה סנהדראי, שקודם לכן ייסדה ועמדה בראש "ארגון הפועלות של הפועל המזרחי" (רוזנברג –פרידמן, 2009). הקמת מפלגת הנשים היתה קריאת תיגר של נשים דתיות נגד הניסיון להדירן משותפות בהנהגה הפוליטית. זיכרון המאבק על זכות הבחירה ותוצאותיו בשנות העשרים הדהד ברקע ובוודאי היה גורם מניע לעמדתן התקיפה, אך הרשימה לא הצליחה להיבחר לכנסת. בבחירות לכנסת השנייה (1951) החליטו הנשים לתמוך במפלגת "הפועל המזרחי" ולא להתמודד בנפרד ובבחירות לכנסת השלישית (1955), התמודדה סנהדראי במסגרת הרשימה המשותפת ל"מזרחי" ו"לפועל המזרחי" אך לא נבחרה. רק בבחירות לכנסת הרביעית (1959), עשור מאוחר יותר, נבחרה כאישה היחידה מטעם המפד"ל.

השינוי במעמדן הפוליטי של נשים דתיות ביישוב החדש בהשוואה לנשים החרדיות ביישוב הישן היה נעוץ בהבדלי התפיסה האידיאולוגית, בדפוסי פעולתן ובאופי האינטראקציה עם החברה החילונית. בעוד שנשים דתיות לקחו חלק בפעילות ציבורית ממוסדת בחלקה ביישוב החדש המתהווה וראו עצמן שותפות לחזון, נשים חרדיות היו מזוהות עם היישוב הישן ושימרו את אורחות החיים המסורתיים. כך עוצבה והתקבעה המפה הפוליטית החרדית בישראל כמרחב פעילות לגברים בלבד. זאת ועוד, מבנה ההנהגה החרדית באגודת ישראל הציב מעל ההנהגה הפוליטית את "מועצת גדולי התורה" כגוף חוץ פרלמנטרי וכבעל הסמכות הרבנית העליונה בשאלות מכריעות (פונד, 1999; 69). מפלגת ש"ס, שנוסדה באמצע שנות השמונים, אימצה מבנה פוליטי-רבני דומה לזה של אגודת ישראל כשיסדה את "מועצת חכמי התורה" בראשות הרב עובדיה יוסף. אף בשנות השמונים כשגופים אלה ביצרו ביתר תוקף את המעשה הפוליטי כמעשה גברי בלעדי לא נשמעה מחאת נשות ש"ס.

משנות החמישים התחזקה מגמת ההתבדלות של החברה החרדית מהחברה החילונית עד כדי אפיונה כ"תרבות מובלעת" (סיון, 1991). השסע בין חילונים לדתיים, שהלך והעמיק במרוצת השנים ומגמת ההסתגרות של החברה החרדית היו בין הגורמים לכך שנשים חרדיות חיו במרחב גאוגרפי ותרבותי נבדל ומשום כך, לא היו שותפות למאבק הפמיניסטי המתמשך של הנשים החילוניות והדתיות. הסבר נוסף לפאסיביות המאפיינת את הנשים החרדיות נעוץ בעובדה שהן כפופות להנהגה הרבנית הגברית, ומפנימות בתהליך הסוציאליזציה שלהן את שוליותן. לשון אחר, התבדלותן והדרתן מהמרחב הפוליטי נתפסת על ידן כאידיאל, המגדיר את זהותן האישית והקהילתית. שיח הצניעות, המהווה נרטיב מרכזי בתודעתן כנשים, מחזק את התפיסה המחייבת אותן לקבל ללא עוררין את קוד ההתנהגות השונה בין גברים ונשים ואת ההפרדה ביניהם. כך נשמר המבנה ההיררכי מטעמים של גדרי צניעות, כשנשים אינן מופיעות לצד גברים בפרהסיה (למשל, באמצעי התקשורת). כל ערעור על תפיסה זו כמוהו כמעשה פריצות וכפריצת גדר ומי שסוטה מקודים אלה מתויגת מיד כ"לא חרדית", על מכלול ההשלכות המשתמעות מכך.

כך התהווה בפועל מצב בו הזכות לבחור ולהיבחר הנה מנת חלקן של נשים חילוניות ונשים מחוגי הציונות הדתית, בעוד שמנשים חרדיות הזכות להיבחר נשללת על ידי ההנהגה הרבנית-פוליטית. העמדה המוצהרת, כי הן מאמצות מרצון את אורח החיים הדתי המקיים הפרדה בין המינים, והדרישה לכבד את שונותן התרבותית לצד דחייתן את הפמיניזם, לא אפשרה מצע לשיתוף פעולה עם ארגונים פמיניסטים בסוגיית הייצוג הפוליטי. ברקע נכחה דילמה פמיניסטית מובנית על רקע אימוץ התפיסה הרב-תרבותית בחברה הישראלית משנות התשעים: האם יש לפעול לשינוי מצבן (באמצעות חקיקה) ולהתייחס אליהן בבחינת "תינוקות שנשבו", פעולה העלולה להיות מזוהה כגישה פטרונית כלפי מיעוט תרבותי, או שמא יש לכבד את שונותן התרבותית. בפועל הנשים החילוניות והנשים הדתיות היו עסוקות במאבקן ולא נעשתה פעולה משמעותית ביחס לנשים החרדיות שממילא לא שיתפו פעולה.⁴⁰

⁴⁰ מברור שערכתי עולה, כי לא היה שיתוף פעולה פומבי עם נשים חרדיות לפני בחירות 2013 בסוגיית העדר הייצוג במפלגות. תודתי לפרופ' סילביה פוגל-ביז'אוי, פרופ' אסתר הרצוג, פרופ' טובה כהן, פרופ' חנה הרצוג וד"ר חנה קהת.

בחירות 2013 – כנסת ה-19: זרעים של שינוי

במאה ה-21, בעוד נשים חילוניות ונשים דתיות מתמודדות עם תת ייצוג במערכת הפוליטית - הודרו ממנה לחלוטין הנשים החרדיות, למרות חוק שיווי זכויות האישה (1951). דיון תאורטי בסוגיה האם על המדינה לקדם/לאכוף שוויון מגדרי באמצעות חקיקה חורג מדינונו, אולם ראוי לציין, כי בפועל המדינה נמנעה לעשות כן בשל התנגדות המפלגות החרדיות ובשל המשמעות הפוליטיות הנגזרות מכך. בשנת 2002 ניסה שר המשפטים דאז, מאיר שטרית, לקדם יוזמה להגדלת ייצוג הנשים במפלגות באמצעות תמריץ כלכלי.⁴¹ מאליו ברור, כי אין בכך להמריץ את המפלגות החרדיות. משנות התשעים, ובהעדר חוק מחייב, כל מפלגה אימצה לעצמה מדיניות עצמאית ביחס לייצוג הנשים בה ורק במפלגות החרדיות לא חל כל שינוי. שיקולים פוליטיים הכריעו בהתנגשות לכאורה בין יישום ערכים דמוקרטיים ובין כיבוד השונות התרבותית כחלק מהתפיסה הרב תרבותית בישראל.

לקראת הבחירות לכנסת בשנת 2013 פנתה ד"ר לורה ורטון, חברת מועצת עיריית ירושלים ממר"צ ומספר ארגונים נוספים,⁴² ליו"ר ועדת הבחירות, השופט אליקים רובינשטיין, בבקשה לפסול את המפלגות החרדיות על בסיס התקנונים המפלים שלהן שאינם מתירים לנשים להתמודד. בעתירה נטען, כי שלילת הזכות להעמיד מועמדות לכנסת פוגעת באופייה הדמוקרטי, שכן "היא חוסמת בפני מחצית האוכלוסייה כל אפשרות ליטול חלק בגופים המייצגים במוסד המרכזי של השלטון. זאת, באופן מכוון, עם השלכות קשות הפוגעות במדינה ובאופייה הדמוקרטי. נוצר כיום מצב בעייתי מבחינה חוקית בו המדינה מממנת גופים המפלים נשים".⁴³ הבקשה נדחתה וככל הידוע, היתה זו הפעם הראשונה בה חברו אירגוני נשים לפעילות משותפת הנוגעת להעדר ייצוג פוליטי של נשים חרדיות.

בבחירות המוניציפליות שנערכו באוקטובר 2013, הגישה רות קוליאן עתירה לבג"ץ נגד המדינה והמפלגות החרדיות, בבקשה להוציא צו ביניים להקפאת העברת הכספים. קוליאן,

---

⁴¹ שטרית הגיש הצעת חוק מימון מפלגות (תשס"ב, 2002) לפיה, סיעה אשר לפחות 30% מכלל חבריה הן נשים, תקבל מימון גדול יותר. ההנחה שעמדה בבסיס ההצעה היתה שאין לקבוע בחוק שריון לנשים אלא להציע תמריץ חיובי כלכלי. ראו גם פרנסס רדאי, (2013) "איפה ישנן עוד נשים". ממאמרה עולה כי הדרישה לפעילות אקטיבית לשוויון מגדרי בפוליטיקה נסמכת על מחויבותה של ישראל במשפט הבינלאומי וכן "בין זכויות הזולת וחירויותיו עומדת זכותן של נשים לשוויון בייצוג פוליטי ובהשתתפות שווה ומלאה בדמוקרטיה. זכות זו לשוויון אינה מסויגת ואינה נסוגה מפני טענות של חופש דת וחופש התארגנות". משום כך, על המדינה לפעול לשריון נשים, במיוחד נכון הדבר כלפי המפלגות הדתיות המדירות נשים מטעמי דת.

⁴² הארגונים: ישראל חופשית, מתפקדות, לא מצונזרות, כ"ן-כוח נשים, קולך, פורום נשים דתיות, השדולה הפלורליסטית, והתנועה הירושלמית למען ירושלים פלורליסטית. נשים חרדיות לא הסכימו להיות שותפות לפנייה. ראו גם ישראל כהן, "אירגוני נשים: לפסול את ג' וש"ס בגלל הדרת נשים", כיכר השבת, 14.12.12.

⁴³ טל שניידר, "בחסות המדינה מפלגות לגברים בלבד", הארץ, 3.12.12. בכתבה נטען כי זו הפעם הראשונה שהוגשה עתירה בנושא.

שהתמודדה למועצת העיר בפתח תקווה טענה, כי המדינה ממננת בתקציב הבחירות - שמקורו במיסוי הנגבה גם מנשים - מפלגות המדירות נשים. כך באופן אבסורדי הפכו הנשים שותפות למימון הדרתן. עתירה זו נמחקה משום שלא נוסחה כעתירה חוקתית.⁴⁴

בחירות 2015 – הכנסת ה-20

א. הדרישה לייצוג במפלגות החרדיות:

כאמור, בתחילת דצמבר 2014 חידשה תנועת המחאה "לונילובו" את פעילותה, שהתמקדה בעיקר בזירה התקשורתית. לצד פעילות זו ובמקביל לתהליך ההתארגנות הראשוני יזמו המנהיגות פעילות שטח כגון חוגי בית. כדי לזכות לתגובת חברי הכנסת החרדים הן שלחו מכתב ובו דרישה לייצוג במפלגות החרדיות – אחרת הן לא תצבענה עבורן.⁴⁵ כצפוי, עורר המכתב סערה בציבור החרדי והעלה שוב לדיון ציבורי את סוגיית שיתוף הנשים. בין המגיבים בלטו הרב נויגשילר והרב מרדכי בלוי, יו"ר "משמרת הקודש והחינוך", המזוהה עם יהדות התורה. הרב בלוי הודיע "בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים כי היהדות החרדית מתנגדת לשילוב נשים ברשימות לכנסת" ואף הוסיף איום מפורש:

"כל מי שתעז תטופל בהתאם ותשלם ביוקר". במנשר פנימי פרט: "כל אישה שתתקרב למפלגה לא בהנהגת גדולי ישראל - תצא בלא כתובה ואסור ללמוד במוסדות החינוך שלה, וכן לרכוש ממנה כל מוצר ומצווה להוציא את כל הצאצאים שלה מהמוסדות [...] אני ערב בלי נדר ליישום כל הנ"ל והוא אמור גם לגברים [...] כל מי שתעז לעשות זאת - תטופל בהתאם ותשלם על כך ביוקר".⁴⁶

האיום הבוטה של בלוי זכה לתגובה מאוחרת של המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, שהתריעה בפני יו"ר וועדת הבחירות השופט סלים ג'ובראן כי "איום על נשים חרדיות שלא לממש את זכות הבחירה הקנויה להן בהיותן אזרחיות המדינה, הינו מעשה שאין להשלים עמו". בנוסף הביעה דרישה מפורשת "לגנות בחומרה מעשה פסול זה תוך העברת מסר

⁴⁴ בג"ץ 6769/13. כחודש אחר כך הוגשה שוב עתירה - בג"ץ 7717/13 קוליאן נ" מדירת ישראל.

⁴⁵ בין הנשים היו מובילות מחאת הפייסבוק "לונילובו". צביה גרוניך, "קבוצת נשים חרדיות מאיימת: ללא נציגה בכנסת לא נצביע לש"ס ויהדות התורה", כיכר השבת, 5.12.14

⁴⁶ ישראל כהן, "אישה חרדית שתעז לרוץ לכנסת תטופל בהתאם", כיכר השבת, 7.12.14.

ברור וחד משמעי למפלגות ולציבור בכללותו.⁴⁷ השופט ג'ובראן שיגר מכתב לכל ראשי המפלגות ובו הזהיר:

"[..] כי ככל והאמירות המתוארות בפנייה אכן נאמרו, לא מן הנמנע כי הן עולות לכדי עבירה פלילית [...] אם תוגש אליי עתירה במסגרתה יוכח כי המתואר במכתב מבוצע הלכה למעשה, ונעשים צעדים למנוע מנשים חרדיות לבחור בהתאם לצו מצפונן או להתמודד בבחירות, לא אהסס לעשות שימוש בסמכויות שהוקנו לי על פי דין".⁴⁸

ב. העתירה לוועדת הבחירות:

על רצף התגובות והפעולות שנקטו הנשים המעורבות במחאה התבלטה רות קוליאן כאקטיביסטית-רדיקלית, (בוודאי במונחיה של אישה חרדית, א"צ).⁴⁹ משהתחווה, כי אין בכוונת מנהיגי המפלגות להיענות לדרישה שהוצגה להם ולשלב נשים ברשימותיהן, הגישה עם עוד ארבע נשים - אמונה ויט, מיכל אביכזר, רותי יהושע ומזל חורי, פעילות חברתיות במגזר החרדי, עתירה לוועדת הבחירות המרכזית נגד המפלגות החרדיות "יהדות התורה", "ש"ס" ו"העם אתנו" (אלי ישי). העותרות ביקשו להוציא צו לכינון נוהל עיכוב, שימנע ממפלגות שאינן מאפשרות לנשים להיבחר מלהתמודד לכנסת. בבסיס העתירה עמד הטיעון הדמוקרטי לשוויון זכויות בייצוג במוסדות המדינה; "מצב זה, בו הנשים אינן מיוצגות באופן שווה בכנסת ישראל ובשלטון המקומי הוא בלתי נסבל יש בו כדי להנציח את אפליית הנשים בכל רובדי החברה בישראל". העתירה נדחתה על ידי יו"ר ועדת הבחירות בטענה של העדר סמכות.⁵⁰

ג. הקמת מפלגת נשים: "ובזכותן: חרדיות עושות שינוי"

חמישה ימים לאחר דחיית העתירה,⁵¹ ולראשונה בתולדות מדינת ישראל, הכריזו ארבע נשים - רות קוליאן, נועה ארז, תמי בלוי וגילה יש"ר במסיבת עיתונאים שהתקיימה בבית

⁴⁷ אביאל מגנזי, "יו"ר ועדת הבחירות: נפעל נגד המאיימים על חרדיות", Ynet, 22.1.15.

⁴⁸ צביקה גרוניך, "הפרקליטות בוחנות: חקירה פלילית נגד הרב מרדכי בלוי?", כיכר השבת, 22.1.15.

⁴⁹ ניתן לשער כי עמדתה האקטיביסטית-רדיקלית של קוליאן קשורה להיותה מזרחית, חוזרת בתשובה ובעלת תואר במשפטים.

⁵⁰ יקי אדמקר, "נשים חרדיות נגד מפלגות המגזר: 'לא ננוח עד שנזכה לייצוג'", וואלה, 14.1.15.

⁵¹ כמובן, שמהלכים להקמת המפלגה נעשו קודם הכרזתה. תודתי לפרופ' אסתר הרצוג ששיתפה אותי במידע הבא: רות קוליאן פנתה אליה כראש מפלגת הנשים לשעבר ("ייצוג שווה"), שהיא מפלגת מדף, כמה חודשים לפני הבחירות. היא ביקשה להשתמש בפלטפורמה של מפלגת הנשים לצורך הרצת "ובזכותן". בסופו של דבר היא השיגה מפלגת מדף אחרת.

ציוני אמריקה, על הקמתה של מפלגת נשים חרדיות: "ובזכותן: חרדיות עושות שינוי", (להלו: "ובזכותן") שהתמודדה בבחירות לכנסת ה-20.⁵²

בנאום ההכרזה התייחסה ראשת המפלגה, רות קוליאן, להדרת הנשים החרדיות:

"לאחר שנים על גבי שנים של פעילות למען נשים בקהילה, לאחר שנים על גבי שנים בהן הרגשנו כצופות מן הצד, שעוזרות בגבולות האפשר, המותר והמקובל, לאחר שנים בהן ראינו כיצד נשים מוכשרות נדחקות לירכתיים ולא זוכות להזדמנות שווה על רקע היותן נשים – החלטנו לחדול להיות צופות מן הצד".⁵³

שיעור הנשים הנכונות להרחיק ולתרגם את השותפות למחאה ציבורית לכדי פעילות פוליטית ממוסדת הוא מזערי. מעבר למערך החסמים העומדים בפני נשים במערכת הפוליטית (פוגל-ביז'אוי, 2011) נוסף חסם העומד בפני הנשים החרדיות – מחסום הפחד – מסנקציות בתוך הקהילה.

"קוליאן וארז שתיהן נשואות ואימהות, מודות שפחדו מתגובת הנהגת הקהילה החרדית נגד משפחותיהן. " זה לא קל עבור אף אחת מאתנו" אמרה קוליאן [...] האירוע תוכנן במשך כמה שבועות, אולם נשמר בשקט מחשש לתגובות חריפות. אני יודעת שנשלם מחיר על כך אבל אנחנו חייבות לתת לנשים החרדיות כתובת בכנסת, יש לנו המון לתת, אני מאמינה שאנחנו יכולות לעשות זאת".⁵⁴

אפקט פריצת מחסום הפחד⁵⁵ מתגובת הממסד הגברי באה לידי ביטוי בדברים שפורסמו בדף הבית של המפלגה כחודש לאחר ייסודה. ניכר היטב שנשות "ובזכותן" מכירות היטב בערך ההיסטורי של פועלן כמו גם את שיח הזכויות המניע את פעילותן במישור המשפטי.

⁵² שרי רות, "מפלגת הנשים ובזכותן קיבלה היתר רבני לרוץ בבחירות", חרדים 10, 6.3.15. הכותבת מאשרת שהאזינה מספר פעמים להקלטה ולדעתה "מתברר, חד משמעית, כי הרב אכן העניק לה אישור לרוץ לכנסת [...] הלוואי ותצליחי ותעשי למען עולם התורה, ואולי תוכלי גם לשתף בעתיד פעולה עם החרדים". רות קובעת, "אין ספק כי באם הייתה מתפרסמת זהותו, היתה זו רעידת אדמה פוליטית של ממש". ראוי להדגיש, כי על אף עמדותיה העצמאיות, מאמצת קוליאן את התפיסה המקובלת ומכפיפה עצמה לסמכות רבנית בכדי לנסות ולזכות בלגיטימציה. מצד שני, למרות ששמו של הרב לא פורסם היא החליטה על הקמת המפלגה.

⁵³ יקי אדמקר, נשים חרדיות בצעד חסר תקדים: "מקימות מפלגה משלנו", וואלה, 19.1.15.

⁵⁴ אליסון קפלן סומר, "לראשונה: מפלגה של נשים חרדיות תתמודד בבחירות", הארץ, 20.1.15.

⁵⁵ התופעה של "אפקט שבירת הפחד" בלטה מאוד במחאה החברתית בשנת 2011 (ה"אביב הערבי"). המחאה שהחלה בפייסבוק בארצות הדיקטטוריות יצרה תודעת המונים וירטואלית של שותפות למחאה ותרמה לשבירת מחסום הפחד מפני הסנקציות של המשטר, שהובילה להשתתפות בהפגנות ואף למחאה אלימה ברחובות.

"חברות וחברים, לפני כחודש עשינו את הבלתי יאומן ובצעד היסטורי הכרזנו על הקמתה של מפלגת הנשים החרדיות הראשונה בהיסטוריה! כפי שידוע לכל אחד ואחת מאיתנו, ישנן נשים חרדיות שאינן מודעות לזכויותיהן ולכן אלו נשללות מהן, בלי שהן מודעות לכך כלל. כמו כן, ישנו צורך בהול בייצוג נשי חרדי על מנת לתת מענה לנושאים שמפאת הצניעות, נציגי הציבור החרדים מנועים מלעסוק בהם".⁵⁶

הקמת מפלגת הנשים החרדיות היא ניסיון לגבש זהות פוליטית על בסיס מגדרי-דתי. בהיבט זה מפלגת "ובזכותן" מייצגת סקטוריאליזם כפולה – כנשים וכחרדיות. מפלגות נשים הן חלק בלתי נפרד מהפוליטיקה בישראל, משנות העשרים בתקופת היישוב ועד היום. אסתר הרצוג (2009) טוענת, כי היתה להן השפעה ניכרת על סוגיות חשובות לנשים ועל תהליכים כלליים בחברה, למרות הניסיון להציגן כשוליות וכלא רלוונטיות. על אף העובדה כי נשות המפלגה מתנערות בפומבי מזיקה לפמיניזם, מעניין לראות, כי ממקום ההדרה הדתית גם הן בדומה לפמיניסטיות משנות העשרים ואילך מאמצות פרקטיקה דומה במערכה הפוליטית, כשבחרו לייסד מפלגת נשים. גם במקרה זה מתחוויר שוב, כי פוליטיקה של נשים משמעה תביעה להכיר בנשים כקטגוריה הסובלת מאפליה וקיפוח (הרצוג, 1999).

מחקרים מלמדים כי נשים פוליטיקאיות נוטות לעסוק בתחומים המוגדרים נשיים כגון חינוך, רווחה, סעד ומשפחה (Ross, 2002). גם נשות "ובזכותן" משמרות בשיח הרשמי את תפקידיהן המסורתיים תוך שהן משעתקות אותו למערכת הפוליטית. חרף האקטיביזם הפוליטי בהצהרת החזון הן מתחייבות לעסוק בתחומים הנתפסים "נשיים":

"אנחנו מפלגת נשים. אנחנו מבינות מהיכרות אישית את האתגרים של גידול משפחה במדינה שברמה היסודית ביותר לא רק שאיננה תומכת בנו אלא נראית כמוכוננת נגדנו. אנחנו יודעות כמה קשה לפרנס כשנמנעת ממך ומילדיך גישה לחינוך הולם. אנחנו מכירות את הצורך להתמודד עם מחסור ועם אלימות לא רק במשפחה אלא גם בבתי המשפט והדין שנועדו להגן עלינו.

אנחנו מפלגת נשים - כי נמאס לנו לשבת בשקט ולחכות למישהו אחר שיחליט שהצרכים שלנו, של המשפחות והילדים שלנו, חשובים מספיק. 67 שנים אנחנו מחכות שיהיה מספיק מקום בשבילנו בסדר העדיפויות הלאומי. גמרנו לחכות [...]."

למרות שהנשים הפוליטיקאיות נזהרות מכל קשר לרעיונות פמיניסטיים שזור השיח הפמיניסטי לכל אורך המאבק. בפועל הן "מדברות פמיניסטית".⁵⁷ באתר המפלגה מתפרסם בין השאר מצע מגדרי: "מפלגת 'ובזכותן' נותנת קול לנשים חרדיות שמאז קום

⁵⁶ אתר הבית של מפלגת ['ובזכותן': חרדיות עושות שינוי](#)

⁵⁷ על שלילת הזהות הפמיניסטית ראו למשל אריאלה פרידמן, 1999.

המדינה לא זוכות לייצוג הולם בכנסת [...] מבטיחות להיאבק בשמן של הנשים במדינה אשר קולן לא נשמע עד היום".

המצע מציג שיח פמיניסטי רדיקלי, במונחי השיח המקובלים בציבור החרדי, ומכיל רשימה ארוכה של נושאים לפעולה הקשורים לנשים. לצד ההירתמות למאבק נגד אפליית השכר של נשים, מוצגת שורת נושאים שהם בבחינת טאבו בשיח הפומבי בחברה החרדית; החל מהטרדה מינית, אונס, אלימות נגד נשים וכלה בנושאים מושתקים אחרים כאימהות חד הוריות, בריאות נשים והיחס לנשים בבתי הדין הרבניים. הביקורת נגד הממסד הדתי נוקבת ביותר במיוחד כשהיא מבית ונאמרת על ידי אישה. הסיפא של המצע מציג עמדה רדיקלית ביותר:

"זוהי המערכת השלטונית יחידה במדינת ישראל שכל כולה משמרת את שלטון הפטריארכיה. נשים אינן מקבלות בה צדק או אפילו שימוע הוגן במרבית המכריעה של המקרים. כשבהיכלי הצדק אין כבוד לאשה, גם ברחוב ניתנת לגיטימציה לעינוין והדרתן – והדרישות, שלא יראו פני אישה בפומבי, שלא תשבנה נשים בקדמת האוטובוס וחס וחלילה לא יזכר גופן – גם לא בהקשרי בריאות הולכות וגואות. בכוח מנסים לדחוק אותנו החוצה מכל היבטי החיים בישראל. לא נתיר זאת עוד! אנחנו נשנה את המערכת מהיסוד".

נראה, אפוא, כי יסודה של מפלגת "ובזכותן" נסמך על ניסיון לייצר סולידריות של נשים שמקורה בתחושות קיפוח ופגיעה ממושכת במעמדן. עם זאת, זוהי דוגמה לפיצול זהויות סקטוריאלי בקרב נשים בישראל (הרצוג, 1999).

ד. המאבק המשפטי: "ובזכותן" נגד העיתונים החרדים

בין חוקרים קיימת הסכמה רבה על חשיבותה של תקשורת ההמונים ביצירת מודעות ציבורית והשתתפות פוליטית (הרמן, 1996; ישראלי, 2007; ליימן-ווילציג, 1992; Wolfsfeld, 1984). מידת החשיפה של תנועה חברתית בתקשורת הוא מרכיב חשוב בהצלחתה.

בהתייחס ליחסה הייחודי של החברה החרדית אל אמצעי התקשורת ודפוסי הצריכה הייחודיים, סירובם של העיתונים החרדים לפרסם מודעת בחירות מטעם מפלגת "ובזכותן" משמעותו חסימת ערוץ המידע העיקרי. זאת ועוד, הטענה, כי פרסום המפלגה לא יזכה

באישורה של הוועדה הרוחנית של העיתונים, שוללת את הלגיטימיות של המפלגה. ברור לכל כי ההחלטה לא לפרסם מודעות תעמולה תפגע בפועל בסיכויי ההצלחה של המפלגה.

בתגובה פנו רשימת "ובזכותן" ורות קוליאן בבקשה למתן צו מניעה נגד העיתונים **יום ליום** (ש"ס) ו**יתד נאמן** (דגל התורה). בעתירה נטען, כי העיתונים החרדיים מערימים קשיים על העותרות לפרסם מודעות בחירות ומפלים אותן לרעה. להחלטה האסטרטגית להחריף את המאבק תוך עמידה נועזת בחזית מול מעצבי דעת הקהל בציבור החרדי היה גם אפקט שלילי - חיזוק דה הלגיטימציה של המפלגה בקרב הציבור החרדי.

מבחינות רבות היתה זו הזדמנות היסטורית לתקן את העוול ולחולל מהפך היסטורי, אך השופט ג'ובראן פסק כי:

"דין העתירה להידחות על הסף עקב קיומו של סעד חלופי. על פניו, נראה כי המסלול המתאים לבירור טענות העותרות הוא בהגשת תביעה בהתאם לחוק אישור הפליה לבית משפט מוסמך [...] יובהר, כי לכאורה ומבלי לקבוע מסמרות, אין מדובר בעתירה נעדרת עילה, ונראה כי יש ממש בטענות העותרות. ודאי נוכח סירובו הקטגורי של עיתון "יתד נאמן" לפרסם מודעות בחירות שאינן של מפלגת "יהדות התורה".⁵⁸

משנדחתה העתירה המשיכה קוליאן במאבק המשפטי והגישה תביעה (שהוגשה על ידי "מרכז צדק לנשים" ו"מרכז רקמן" בבר אילן)⁵⁹ נגד העיתונים החרדיים – **יתד נאמן** ו**יום ליום**, בטענה לאפליית נשים בתעמולת הבחירות. כן דרשה פיצוי כספי בסך מאה אלף שקל בגין סירובם של העיתונים לפרסם את מפלגתה בשל היותה אישה. עוד נטען כי "הסירוב של הנתבעים לפרסם את מודעת התעמולה של התובעת הסב לה נזק בכך שמנע ממנה להגיע לקהל הבוחרים והבוחרות שלה ולקדם את מפלגתה. לנוכח העובדה שמדובר בעיתונים הנפוצים ביותר בציבור החרדי (האשכנזי והספרדי) אין תחליף לפרסום זה".

"אני מתקשה לקבל את הטענה שלפיה עיתון חדשותי הסוקר את מערכת הבחירות, ובכלל זה מציין קיומן של מפלגות שונות, עלול לפגוע ברגשות קוראיו על ידי פרסום מודעה של מפלגת הנשים החרדיות", כתב השופט יעקב שפסר בפסיקתו התקדימית. "כאשר מדובר בפרסום לחברה החרדית, אשר זהו אמצעי התקשורת העיקרי בה, שענייניו מידע

⁵⁸ [אתר ועדת הבחירות לכנסת ה-20](#), מתוך אתר הכנסת.

⁵⁹ התביעה הוגשה תחילה לבית המשפט השלום ב-1.3.15 אך עברה לדיון בבית המשפט המחוזי ב-13.3.15. לפי התביעה, בסוף חודש ינואר פנתה קוליאן למחלקת הפרסום של **יתד נאמן**, עיתונה של דגל התורה, הסיעה הליטאית ביהדות התורה, וביקשה לשכור שטח פרסום על מנת לקדם את הרשימה שבראשותה. לאחר שקיבלה הצעת מחיר נשאלה על מהות הפרסום ונענתה: "זה לא יעבור אצלנו חלק". לאחר ששלחה את המודעה, נענתה: "כפי שחשבתי המודעה לא מאושרת על ידי הוועדה הרוחנית". בפניה דומה לביטאון ש"ס **יום ליום** נענתה לאחר שהעבירה את נוסח המודעה בדברים הבאים: "זה ממש לא הוגן לשלוח לי כזאת מודעה ואני לא רוצה שתעשי לנו כאן... אפילו לא העברתי לוועדה הרוחנית ואת יודעת מה התשובה. אני לא מעבירה כזו מודעה לוועדה הרוחנית".

באשר לבחירות לכנסת, מתחדד לדעתי אופיו הציבורי של השירות".⁶⁰ בית המשפט המחוזי הוציא "צו עשה" זמני שעה לפני כניסת השבת וחייב את העיתונים לפרסם מודעה אחת עד הבחירות שעתידות היו להתקיים ביום שלישי.⁶¹

הדרמה המשפטית שהתחוללה ימים ספורים לפני הבחירות ביטאה את חשיבות העתירה ופסק הדין. למותר לציין, כי קבלת העתירה התקדימית עוררה סערה רבתי בציבור החרדי, שראה בכך עוד ביטוי לכפייה של בית המשפט החילוני. בשל מועד פסק הדין (סופ"ש) היה ברור כי יישומו אינו תקף לגבי **יום ליום** המתפרסם רק בסופי שבוע, בעוד העיתון היומי **יתד נאמן** יאלץ לפרסם את המודעה בתחילת השבוע. יומיים לפני הבחירות הגיש **יתד נאמן** עתירה לבית המשפט העליון, שקיבל את עמדתו וביטל את החלטת בית המשפט המחוזי.

על רקע עמדת הממסד החרדי המתייחס אל סוגיית ייצוג הנשים כשאלה הלכתית שפוסקי הדור אמורים להחליט לגביה, ועל רקע המאבק המתמשך בשנים האחרונות בין החברה החרדית לבית המשפט העליון, המשמעות וההשלכות של העתקת זירת המאבק לשדה המשפטי היו מן הסתם נהירות לעותרת. קוליאן וודאי הבינה כי בעיני החברה החרדית חצתה את קווי הלגיטימיות בניסיון להכפיף את הרבנים למערכת החוק של המדינה. בכך, פגעה בסיכוייה, שלא היו גבוהים מלכתחילה, לזכות לתמיכה נרחבת יותר בקרב נשים חרדיות ואף בקרב מנהיגות "לונילובו".

אבולוציה או רבולוציה?

דחייתה של החברה החרדית את תפיסת הלאום המודרנית, ערכי הדמוקרטיה והשוויון האזרחי ובכלל זה השוויון המגדרי, מציבה אותה לאורך שנות קיום המדינה במצב פרדוקסלי. מחד גיסא, בשל השקפתה הדתית היא מערערת על הלגיטימיות של מדינת ישראל החילונית, על אופייה הדמוקרטי ותפיסתה האזרחית ומאידך גיסא, מרבית קבוצותיה משתתפות במערכת הפוליטית (גם אם מתוך גישה אינסטרומנטלית שמטרתה לשנות את אופייה החילוני דמוקרטי של המדינה, א"צ). התפיסה הדמוקרטית במהותה מנוגדת להווייה הדתית בחברה החרדית המשמרת תפיסה פטריארכלית והפרדה מגדרית,

⁶⁰ יקי אדמקר, "בית המשפט קבע: עיתונים חרדים יחויבו לפרסם מפלגת נשים", וואלה, 13.3.15.
⁶¹ בפועל יישום פסה"ד חל רק על **יתד נאמן** בשל היותו עיתון יומי. **יום ליום** רואה אור רק בסופי שבוע והגיליון הבא שעתיד היה להתפרסם לאחר פס"ד, היה כבר לאחר הבחירות.

וכן למבנה המוסדי שלה המושגתים על היררכיה וציות של ההנהגה הפוליטית לסמכות הדתית.

נוכח התמורות המתרחשות בחברת הנשים החרדיות, ניצניו הראשונים של המאבק בסוגיית ייצוג הפוליטי מאתגרים את החברה החרדית על כל קבוצותיה - אשכנזים ומזרחים כאחד. במיוחד מאותגרת ההנהגה הרבנית המתבצרת במגדל השן של ההלכה בניסיון לשמר את אורחות החיים המסורתיים.

גם שהגדרת המטרה ודרך הפעולה בה נקטו שלוש הקבוצות- "לונילובו", מפלגת "ובזכותן - חרדיות עושות שינוי" ו"מועצת הנשים" - שונות זו מזו, המעשה הפוליטי כשלעצמו היווה פריצת דרך היסטורית לשינוי תודעתי אצל גברים ונשים כאחד. עצם העלאת הנושא לסדר היום הציבורי מהווה צעד ראשון בדרך ארוכה. פעילות פוליטית על בסיס מגדרי נתפסת (עדיין) כבלתי לגיטימית כאשר מדובר בנשים, על אחת כמה וכמה כשמדובר בנשים חרדיות.

על רקע נטיית רוב הנשים החרדיות להפנים את שוליותן החברתית ולאמצה כסדר החברתי ה"טבעי", העובדה שבבחירות לכנסת ה-20 היתה פעילות תלת-מוקדית של נשים חרדיות הקמת מפלגת נשים חרדיות; תנועת מחאה בפייסבוק והקמת "מועצת הנשים" של ש"ס, מלמדת על צמיחתה של מנהיגות פוליטית של נשים חרדיות ועל פוטנציאל לשינוי משמעותי בהשפעת רעיונות פמיניסטיים. אף שקשה לאמוד בשלב זה את היקף התמיכה, פעילות זו חשפה את העובדה, שנשים חרדיות רבות אינן מקבלות עוד את הדרתן הפוליטית מהמרחב הציבורי בחסות הדת. עם זאת, דפוסי הפעילות של הקבוצות והעדר שיתוף פעולה משמעותי ביניהן מעידים על חוסר הסכמה בשאלה, האם השינוי יצמח בתהליך אבולוציוני טבעי או שמא שינוי יתאפשר רק בתהליך רבולוציוני ורדיקלי, פנימי או חיצוני (חקיקה או מעורבות בג"ץ).

האם מה שנראה "בעיניים חילוניות" מהפכה היסטורית פורצת דרך וראשית צמיחתו של פמיניזם חרדי מודע - נראה כך גם בעיניים חרדיות? הניסיון הנחשוני, המרתק כשלעצמו, מעורר שאלות רבות הנוגעות להמשך המאבק, לאופיו ולמידת הלגיטימציה הפנימית בקרב נשים וגברים ובקרב החרדיות האשכנזיות והמזרחיות. מעיני המתנגדים והתומכים כאחד לא נעלם הפוטנציאל המהפכני הגלום בדרישת הנשים לייצוג והשלכותיו, העשויים לשנות את פניה של החברה החרדית כפי שהיא מוכרת לנו כיום.

ימים יגידו האם "העגלה נוסעת אין עצור", האם זרעי המאבק ינביטו שינוי - או שמא, הלחצים והאיומים, המושמעים כלפי הנשים המנהיגות וכלפי בני משפחתן, וכן הערעור על מידת "חרדיותן", יגרמו להן לסגת ולוותר ואולי אף להתייחד כזרם נפרד. תם ולא נשלם.

מקורות

- אלאור, ת' (1992) *משכילות ובורות מעולמן של נשים חרדיות*. תל-אביב: עם עובד.
- אליאור, ר' (2001). "נוכחות נפקדות", "טבע דומם" ו"עלמה יפה שאין לה עיניים": לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית. בתוך עצמון, י. (עורכת). *התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית* (עמ' 42-82). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- אלון, מ' (2005). *מעמד האישה: משפט ושיפוט, מסורת ותמורה ערכיה של מדינה יהודית דמוקרטית*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בובר-אגסי, י' (1982). מעמד האישה בישראל. בתוך ד' יזרעאלי ואחרים (עורכים), *נשים במילכוד- על מצב האישה בישראל* (עמ' 210-231). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בועז, ח' (2002). זכות הבחירה לנשים בתקופת היישוב: הסטטוס קוו ויצירת קטגוריות חברתיות. *תיאוריה וביקורת*, 21, 107-131. בראון, א' (2012). אנא אפלה: נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה. *תרבות דמוקרטית*, 14, 87-88.
- ברנשטיין, ד' (1987). *אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דיין, א' (1999). *המעין המתגבר – ספורה של תנועת ש"ס*. ירושלים: כתר.
- הורוביץ, נ' (2000). החרדים והאינטרנט. *כיוונים חדשים*, 3, 7-30.
- הרמן, ת' (1996). *מלמטה למעלה: תנועות מחאה חברתיות ומחאה פוליטית*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- הרצוג, א' (2009). מפלגות נשים בישראל: דיון בחשיבותן בהכחשת השפעתן ובפוטנציאל שלהן. *סוגיות חברתיות בישראל*, 7, 6-45.
- הרצוג, ח' (1994). אירגוני נשים בחוגים האזרחיים: פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב. *קתדרה*, 70, 111-133.
- (1999). נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן ואחרות (עורכות), *מין מגדר פוליטיקה* (עמ' 307 – 356). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2009). מהו הפוליטי-מבטים פמיניסטיים. *תאוריה וביקורת*, 34, 155-163.
- זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). *חרדיות מודרנית מעמד ביניים חרדי בישראל*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ינאי – ונטורה, ג' (2014). זהויות פמיניסטיות אורתודוקסיות בישראל: מבט חדש על פמיניזם ומבט חדש על אורתודוקסיה. *מגדר*, 3, נדלה מתוך:

<http://blogdebate.org/gender/journal/>

ישראל, צ' (2007). יחסי הגומלין בין הממסד הפוליטי- ביטחוני, קבוצות מחאה ותקשורת בסכסוך בעצימות נמוכה: ישראל בלבנון 1985-2000 (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
כהן, ט' (2006). מנהיגות נשית דתית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה מבחן. *תרבות דמוקרטית*, 10, 251 – 296.
לב-און, א' ונריה בן-שחר, ר' (2009). פורום משלהן: "עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. *מסגרות מדיה*, 4, 106-67.
ליימן-ווילציג, ש' (1992). *מחאה ציבורית בישראל, 1992-1949*. רמת גן: אוניברסיטת בראילן.
מזרחי, ש' (2013). סוגיות מרכזיות בתחומי עבודת הוועדה לקידום מעמד האישה. *מסמך לקראת הכנסת ה-19* (עמ' 7-8). אתר הכנסת, נדלה מ:

<http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03185.pdf>

נריה בן-שחר, ר' (2002). *דמות האישה בעיתונות החרדית* (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית.

סיון, ע' (1991). *תרבות המובלעת*. אלפיים, 4, 45-97.

סיון, ע' וקפלן, ק' (2004). (עורכים). *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?*. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

ספרן, ח' (2006). *לא רוצות להיות נחמדות: המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל*. חיפה: פרדס.

עצמון, י' (1995). היהדות וההדרה של נשים מן הזירה הציבורית. בתוך י' עצמון (עורכת), *אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות* (עמ' 13-43). ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות ישראל.

---- (2001). הבניית זהות מגדרית וכוח, בתוך י' עצמון (עורכת), *התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית* (עמ' 17-26). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פוגל-ביז'אווי, ס' (1991). האמנם בדרך לשוויון: מאבקן של הנשים לזכות בחירה ביישוב היהודי בארץ ישראל: 1917-1926. *מגמות*, ל"ד, 2, 262-284.

---- (2011). *דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר אזרחות וזכויות אדם*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. פונד, י' (1999). *פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל*. ירושלים: הוצאת מאגנס.

פרידמן, א' (1999). נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן ואחרות (עורכות), *מין מגדר פוליטיקה* (עמ' 19 - 48). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פרידמן, מ' (1977). *חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל 1918-1936*. ירושלים: יד בן-צבי.

----- (1991). *החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

---- (1995). האישה החרדית. בתוך עצמון, י' (עורכת), *אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות* (עמ' 273-290). ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות ישראל.

- צרפתי, א' ובלייס, ד' (2002). בין מובלעת תרבותית למובלעת וירטואלית- החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית. קשר, 32, 47-55.
- צרפתי, א' ולירן-אלפר, ד' (2010). ברוך שלא עשני אישה? ניצני שיח נשי-פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית. קשר, 40, 126-138.
- צרפתי, א' וזאבי, ע' (2012). "מדברים כהלכה": על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית. מסגרות מדיה, 8, 89-114.
- קהת, ח' (2008). פמיניזם ויהדות: מהתנגשות להתחדשות. תל-אביב: משרד-הביטחון. קפלן, ק' (2007). בסוד השיח החרדי. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- רביצקי, א' (2006) (עורך). ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים. תל אביב: עם עובד.
- רדאי, פ' (2013). איפה ישן עוד נשים. עורך דין, 16-20.
- רוזנברג-פרידמן, ל' (2009). נשים בציונות הדתית בתקופת היישוב: נשי מזרחי וארגון הפועלות הדתיות. אתר האגודה ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר, עמ' 6-7.
- (2011). שמרנות פורצת דרך: לדמותן של מנהיגות ציוניות דתיות בתקופת היישוב. בתוך מ' שילה ו"ץ, ג'. (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה. (עמ' 409 – 442). שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון.
- רוס, ת' (2007). ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם. תל-אביב: עם עובד.
- שילה, מ' (2001). נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- (2013). המאבק על הקול- נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שילה, מ' ו"ץ, ג' (2011). (עורכים). מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות אוניברסיטת בן גוריון.
- שפירא, א', קניג, ע', פרידברג, ח' ואח' (2013). ייצוג נשים בפוליטיקה ישראל במבט השוואתי; מחקר מדיניות המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Baylor, T. (1996). "Media Framing of Movement Protest: The Case of American Indian Protest". *The Social Science Journal*, 33 (3), 241-255.

Breuer, A. (2012). The role of social media in mobilizing political protest: evidence from the Tunisian revolution. *German Development Institute: Discussion Paper 10, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.*

- Gamson, W & Wolfsfeld, G. (1993). "Movement and Media as Interactive Systems". *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 28, 114-125.
- McCurdy, P (2012). "Social Movements, Protest and Mainstream Media". *Sociology Compass*, 6 (3), 244-255.
- Rogers, E.M & Dearing, J.W. (1987). "Agenda Setting Research :Where Has It Been? Where Is It Going?", *Communication Yearbook*, 11, 555-594.
- Ross, K. (2002). *Women, politics, media: Uneasy relations in comparative perspective*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Tarrow, S. (1999). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Tsarfaty, O& Liran Alper, D. (2015). "Gender lenses": The Media Portrayal of Women Politicians. *Paper presented in IAMCR conference*. Montreal.
- Tuchman, G. (ed.) (1978). *Hearth and Home: Images of Women and the Media*. New York: Oxford University Press.
- Wolfsfeld, G. (1984). Symbiosis of Press and Protest: An Exchange Analysis. *Journalism Quarterly*, 61 (3), 550-555.